

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԵՂԻՇԷ ՊԱՏՄԱԳԻՐ

ԵՒ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Գալու Նզնիկի Նզդ Աղանդոց գրքին, Նզնիկ օգտուած է այլևայլ հեղինակներէ, ինչպէս Ս. Եպիփանի «Յաղագս Հերձուածոց» և Ս. Բարսեղի «Վասն Վեցօրեայ Արարութիւն» գործերէն:

Նզնիկ օգտուած է նաև Յոյն մատենագիրներէ, իրրև հմուտ Յունարէնի՝ Ս. Գրոց թարգմանութեան ժամանակ մեծ և կարեօր դեր մը ունեցած է:

Յազկերտին հրամանաւ և Միհրնեսի խորհուրդովը, Դենչապուհ Հայաստան եկաւ, Պարսից արքունիքին իրրև լիազօր Մարգպան և Բարձր Գոմիսէր, յատկապէս կրօնական գործերը ղեկավարելու և Մազդեզական կրօնքը տարածելու համար: Դենչապուհ Պարսից տէրութեան մէջ կարեօր պաշտօնակալ մըն էր, իրրև համբարակապետ (մատակարար) Պարսից արքայից արքային:

գտներ որ իր համախոհներով անցած ըլլայ թշնամւոյն կողմը և պատերազմի հայ եղբայրակիցներու դէմ:

Այս երեք հակոտնեայ շարժառիթները, որ իր գրքի տարբեր տարբեր տեղերուն Հ. Ակինեան կը վերագրէ զեղծարարին, կը հարցնենք, միթէ կը գոհացնէ՞ Միսիթարեան Հայրը, որպէս ըստ բաւականի զօրաւոր զրդիւ շարագործին իր այնքան տարօրինակ կեղծիքի գործադրութեան ձեռնարկելուն:

Այդ երեքէն միակ ընդունելին Վասակի Յիշատակարանի պարագան է, և այդ իսկ խախտու կոռուան մը կրնար ծառայել Հ. Ակինեանին մի միայն այն դէպքին եթէ Դուինի ապստամբութեան պատմութեան մէջ Վասակի համազօր հայ իշխան մը ըլլար:

ՀՐԱՆԴ Ք. ԱՐՄԷՆ

(Շարունակելի՝ 6)

Դենչապուհ «խաղաղասէր կեղծաւորութեամբ» Հայաստան կուգար և իր հետ կը բերէր Յազկերտին ողջոյնը, «զողջոյն մեծ թագաւորին», ան միեւնոյն ժամանակ կը խոստանար, «թողութիւն հարկաց եւ թեթեւութիւն ծանրութեան այրուծիոյ», եթէ երբեք Հայերը յանձն առնէին հպատակելու թագաւորական հրովարտակին:

Դենչապուհ արքունիքէն ստացած հրահանգներուն համաձայն, սկսաւ սխիթեմաթիք կերպով գործերը ղեկավարել,

Նզիչէն այսպէս կը նկարագրէ Դենչապուհի կողմէ եղած խստութիւնները և նեղութիւնները:

1. — Եկեղեցական ազատութիւնները և տրուած առանձնաշնորհումները կը դադրեցնէր:

2. — Միայնակեացները, վանականները և եկեղեցականները որոնք մինչև այն ատեն տուրքէ ազատ էին, ուրիշներու հաւասար վճարման կը բռնադատէր:

3. — Հայաստանի եւ Հայերու վրայ դրուած հարկերուն, տուրքերուն սակը կը բարձրացնէր:

4. — Գաղտնի բանսարկութիւններով և քսութիւններով նախարարները իրարու դէմ կը հանէր, եւ իւրաքանչիւր ազգատոհմի և նախարարութեան մէջ երկպառակութիւն ու որոմ կը ցանէր:

5. — Հազարապետութեան պաշտօնէն կը հանէր Վահան Ամատունին, զոր բոլոր ժողովուրդը կը ճանչնար «իր զհայր վերակացու համարեալ էր», ու անոր տեղ Մշկան անունով Պարսիկ պաշտօնակալ մը կը նշանակէր:

6. — Դատաստանական վերին իշխանութիւնը, որ Կաթողիկոսութեան կը պատկանէր, կ'առնէր ձեռքէն և անոր տեղ մոզպետ մը կը նշանակէր, որպէսզի եկեղեցւոյ փառքը նսեմանայ, «զի զեկեղեցւոյն փառսն աղաւաղեսցէ» (Նզիչէ, 19):

Եկեղեցական իրաւասութիւններուն և առանձնաշնորհումներուն ու ազատութիւններուն ջնջուիլը, ինքնին արդէն կարեւոր անկիւնադարձ մը կը կազմէր և Հայոց կաթողիկոսը և եկեղեցականները սկսան գործի:

Դենչապուհ(*) մէկուկէս տարի Հայաս-

(*) Դենչապուհ անունը երկու մասերէ կը բաղկանայ, Դեն = հաւատք, օրէնք և կրօնք իմաստով. իսկ Շապուհ = արքայորդի նշանակութեամբ

տանի մէջ կեցաւ, «Յորժամ եկի ես յաշխարհն Հայոց՝ զտարի մի և վեց ամիս եւ հաս չըջիլ ինձ անդ» (Ը. Յեղանակ): Սակայն ի զուր անցան իր բոլոր խտութիւնները և դրուած նեղութիւնները:

Առանձինն յիշատակութեան արժանի է «այն երանելի, ուրում անունն էր Կրեգին», որ համարձակեցաւ Յագկերտը յանդիմանել, երբ անոր բերնէն կը լսէր Քրիստոսը ծաղրելը: Թէ Ան՝ տանջուեցաւ, խաչուեցաւ, մեռաւ և թաղեցաւ: Ինչո՞ւ համար, ըսաւ, մինչև այնտեղ միայն կը կարգաս Աւետարանը, «յառաջ ես մատոզ կարդացումն», ուր պիտի տեսնես Անոր Յարութիւնը, Յայտնութիւնները, Համբարձումը, վերստին զալուստը, ընդհանուր դատաստանը: Յագկերտ կատաղած Գարեգինին այս համարձակասութեան վրայ, ծիծաղելով ըսաւ նախարարին. «Ամենայն այդ խաբէութիւն է»: Եւ հրամայեց զայն տանջանաց մատնել: «Կապեալ ոտիւք և կապեալ ձեռքք զերկեամ մի տուաւ ի չարարանս», մինչև իր մահը, «ընկալաւ զվճիռ մահու» (Ա. Յեղանակ): Սովորութիւն եղած է որ այս Գարեգինը նոյնացնել, Աւարայրի մէջ նահատակուած Գարեգին Սրուանձտեանցի հետ, որ աւագ նախարարներէն մին էր (Փար. 72): Սակայն, եթէ լաւ մը քննենք պիտի տեսնենք թէ, մանկագոյն և նախարարազուն Գարեգինը, երկու տարի բանտարկուած է, 449-451, որով Գարեգինը ազատութեան միջոց ունեցած չէ ամենեւին և վարդանանց Պատերազմին չէ մասնակցած:

Ուրեմն, Աւարայրի հերոս զօրավարներէն Գարեգին Սրուանձտեանցէն տարբեր անձ մըն է նախարարազուն Գարեգինը, որ Յագկերտին հրամանաւ բանտարկուեցաւ և նահատակուեցաւ իր խրոխտ, ըմբերանող

և համարձակաստ պատասխաններուն համար, ընդդէմ Յագկերտ արքայից արքային: Յագկերտ կրօնամուտ անձ մը ըլլալով, իր մասին մեծ համարում ունէր. «Որպէս երեւէր իմաստնոցն, յանմահից իմն կարգի զնէր զինքն»: Յագկերտ, շատ կը բարկանար, կը բորբոքէր՝ երբ կը լսէր Քրիստոսի անունը ու անոր քարոզած կրօնքը և վարդապետութիւնը: Այս բանին փոքր մէկ արտայայտութիւնը և իր ցասումին ուժգնութիւնը կը կազմէ նախարարազուն Գարեգինի բանտարկութիւնը և նահատակութիւնը:

Պ.

Արսաւաթի ժողովը. — Ժողովին ներկաները. — Արսաւաթի ժողովին մէջ խմբագրուած նամակը. — Նամակին բովանդակութիւնը եւ Պարսից դեմին ներմուծ. — Քրիստոնէութեան ջառագովական պաշտպանութիւնը:

Թագաւորական հրովարտակը, Միհրնեբսէի նամակը և Դենշապուհի հրահանգները և անոր կողմէն ցոյց տրուած բոլոր խտութիւնները, նեղութիւնները և կազմակերպուած հալածանքները, Հայ Ժողովուրդը և Եկեղեցականութիւնը տակն ու վրայ ըրին: Կաթողիկոսը, եպիսկոպոսները, Հայոց վարդապետները և նախարարները համամտութեամբ որոշեցին համագումար ժողով մը ընել, պարտադրուած կացութեան դարման մը գտնելու և որոշելու գործոց ընթացքը: Փարպեցիին համաձայն, ժողովը զումարուեցաւ «Ըստ Հրամանի Տանուտեարցն Հայոց» (Փար. 44), կամ Եղիշէին բացատրութեամբ՝ «Հաւանութեամբ մեծամեծ նախարարացն» (Եղիշէ, 48):

Անշուշտ կաթողիկոսին պաշտօնական հրաւերովը, գիտութեամբ և հաւանութեամբ մարդպանին, որուն Դենշապուհ չէր կրնար արգելք հանդիսանալ: Վասնզի՝ Միհրնեբսէի նամակին վերջը գրուած էր որոշակի. «Արգ երկու իրք կան առաջի ձեռք. կամ արարէք բան առ բան նամակիդ պատասխանի, և կամ արիք ի զուռն եկայք, յանդիման լերուք մեծի հրապարակին» (Եղիշէ, 47): Որով՝ Միհրնեբսէի նամակը ժողովին հաւաքումը ինքնին կ'արդարա-

որով Դենշապուհ արքայորդիի կրօնք կը նշանակէ: Իսկ Դեն, Զենտերէն Daena, Պահլաւերէն և Պարսկերէն Den (دن), բուն Աւետարական բառ մըն է, որ բարդութեանց մէջ միայն գործածուած կը գտնենք, ինչպէս, Դեն-Պետ, Դենի-Մաղդեգն, Համակ-Դեն, Պարսկա-Դեն և այլն: Դենշապուհ, վահան Ամատունին «որ էր հազարապետ Հայոց մեծաց» պաշտօնէն հանեց, և անոր տեղը մոզպետ մը նշանակեց: Դենշապուհ, վահան Ամատունին պաշտօնանկութենէն առաջ, զայն օրինական տեսակէտով ամբաստանեց և պաշտօնանկ ըրաւ զայն:

ցնէր: Ժողովին վայրը Փարպեցին ցոյց չի տար. իսկ եղիշէն կը դնէ տեղը. «Ի թագաւորանիստ տեղին յԱրտաշատ»: Ոմանք Արտաշատի տեղ վաղարշապատը ենթադրած են, ուր՝ կը գտնուէր Հայոց Հայրապետանոցը և եկեղեցական կեդրոնը. ինչ որ ալ ըլլայ ժողովին վայրը, Հայերը Արտաշատը վաղարշապատէն նախընտրած են, պաշտօնական կեդրոնէ հեռու մնալ և առանձնացնել ու մեկուսի տեղ մը հաւաքուիլ, ուր՝ կը գտնուէր նաև Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին խոր Վերապր: Արտաշատի Ժողովը պատմական մեծ ժողով մը եղաւ արդարև: Եթէ երբեք լաւ մը քննենք և ուսումնասիրենք Արտաշատի ժողովին կազմութեան, գործերուն պարագաները, Փարպեցիին և Եղիշէին տուած տեղեկութիւնները իրարմէ կը տարբերին, սակայն և այնպէս այդ երևութական տարբերութիւնները իրարու չեն հակասեր, այլ՝ ընդհակառակը զիրար կը լրացնեն և կ'ամբողջացնեն: Փարպեցին պաշտօնական հրովարտակներէն, Յազկերտ Բ. ի հրովարտակը կը յիշատակէ, իսկ Եղիշէն համառօտակի կը յիշէ արքայական հրովարտակը, և իր գիրքին մէջ աւելի ընդարձակ կերպով տեղ կուտայ Միհրնեսրոսի անունով զրկուած նամակին, որ Պարսից կրօնքին ջատագովութիւնը և ապարանութիւնը կը կազմէին քննի: Երկու պատմիչներուն միջև եղած տարբերութիւնները հիմնական տարբերութիւններ չեն, վասնզի Փարպեցին ազգային պատմութիւնը կը գրէ, իսկ Եղիշէն կրօնական ջատագովութիւնը կը գրէ և անոր ապարանութիւնը ցոյց կուտայ:

Երկու պատմիչներն ալ, իւրաքանչիւրը իր թեզին, իր նպատակակէտին, իր հայեցակէտին ծառայող խնդիրները ի վեր կը հանեն, և ասով՝ մէկին բաց ձգածը միւսը կը լրացնէ յաւելումով մը. ուստի՝ թէ՛ Փարպեցին և թէ՛ Եղիշէն երկուքը մէկ լրիւ ցոյց կուտան Արտաշատի ժողովին մէջ կայացած միակամ և միահամուռ որոշումը: Արտաշատի ժողովին գլուխը կը գտնուի Հայոց Յովսէփի կաթողիկոսը, որ մէկէն «Եպիսկոպոս Արարատայ» կոչուած է (Եղիշէ, 49), իսկ միւսէն «Եւ Յովսէփ, որ թէպէտ եւ երէց էր ըստ ձեռնադրութեանն՝ այլ զկաթողիկոսութեան Հայոց զաթոռն ունէր ի Ժամանակին» (Փար. 44): Կաթողիկոսէն

վերջ, այս ժողովին մասնակցած են նաև 17 եպիսկոպոսներ, որոնց անունները կան յիշատակուած. 16ը երկու պատմիչներուն մէջ նոյն անձերն են, թէև կարգը տարբեր: Ահա եպիսկոպոսներու ցանկը.

1. Անանիա՝ Սիւնեաց եպիսկոպոս —	rus եղիշէի	10
2. Մուսէ՝ Արժուհեաց	»	11
3. Սահակ՝ Տառնոյ	»	1
4. Սահակ՝ Ռեսուհեաց	»	12
5. Մելիսէ՝ Մանձկեռոյ	»	2
6. Եղիշէ՝ Բագրեւանդայ	»	3
7. Սուրմակ՝ Բզնունեաց	»	4
8. Թաքիկ՝ Բասեռոյ	»	6
9. Երեմիա՝ Մարգասանի	»	8
10. Գաղ՝ Վանանդայ	»	14
11. Բասիլ՝ Մոկաց	»	13
12. Եղբայր՝ Անձեւացեաց	»	16
13. Տանաս՝ Տայոց	»	5
14. Բասուհ՝ Տարբերունոյ	»	7
15. Զաւէն՝ Մամանդաղոյ	»	9
16. Եղիշէ՝ Ամասուհեաց	»	15
17. Երեմիա՝ Ապամուհեաց	»	17

Վերոյիշեալ եպիսկոպոսներէն երկուքին անունները քիչ մը տարբեր են իրարմէ, Եղիշէինը թերեւ աւելի ուղիղ կերպով գրուած է, Մելիս Մանազկերտոյ և Քասու Տուրուբերանոյ, իսկ միայն մէկ անուն մը երկուքին մէջ բոլորովին տարբեր է, Զաւէն Մանանդաղոյ տեղ գրուած է Եւզաղ Մարգաղոյ: Գալով եպիսկոպոսներու առաջնութեան կարգին, ո՛չ աթոռներու առաջնութիւնը և ո՛չ աթոռակալներու առաջնութեան կարգը նկատի առնուած է: Թերեւս մին՝ աթոռներու, իսկ միւսը՝ աթոռակալներու կարգին առաջնութեան կամ աւագութեան հետեւած ըլլայ, այս մասին մեզի որոշիչ նշաններ և հետեւութիւններ կը պակսին:

Եղիշէն եպիսկոպոսներէն զատ կը յիշէ նաև «բազում քորեպիսկոպոսք և պատուական երիցունք, հանդերձ սուրբ ուխտիւ եկեղեցւոյ ... հաւանութեամբ մեծամեծք նախարարացն, և ամենայն բազմութեամբ աշխարհին» (Եղիշէ, 48): Իսկ Փարպեցին կը յիշէ «Ի պատուական երիցանց սուրբ Ղեւոնդ, և խորէն ի Մրենեայ, և Դաւիթ, և այլ պատուական երիցունք, և աւագ վանականք բազումք, հանդերձ սքանչելի և հրեշտակաւոր տէրամբն Աղանաւ, որ էր յազգէն Արժուհեաց» (Փար. 45):

Երկու պատմիչներուն զխաւոր տարբերութիւնն է, Եղիշէին նախարարները չը

յիշելը՝ թէ և անոնց հաւանութեամբ եղած ըլլալը կը շեշտէ, իսկ Փարպեցիին յականէ անուանէ կը յիշէ 18 նախարարներ.

1. Վասակ Սիւնի	10. Արաւիւր Արաբունցի
2. Ներսայուն Արծրունցի	11. Վանան Ամասունցի
3. Վրիս Խորխոռունցի	12. Առաւ Գնունցի
4. Վարդան Մամիկոնեան	13. Վարդգեսայուն Պալունցի
5. Գիւս Վանեւունցի	14. Հրահան Առցեան
6. Արակ Մոկացի	15. Հմայեակ Գիւմասեան
7. Շմաւոն Անձեւացի	16. Գագրիկ Աբեղեան
8. Մանէն Ապահունցի	17. Փափագ Առաւելեան
9. Առաւան Վանանցեցի	18. Վրէն Զիւնցական

և այս նախարարներուն վրայ կ'աւելցնէ աւագ սեպուհները, բարեպաշտ եպիսկոպոսները, աւագ քահանաները և վանականները (Փար. 45):

Անշուշտ, եթէ ոչ անկարելի գոնէ անհնար էր որ առանց նախարարներու մասնակցութեան ժողով գումարուած ըլլայ, իսկ եղիշէն անոնց չյիշուիլը՝ պէտք է վերագրել եղիշէին կողմէ լոկ կրօնական նամակին պատճէնը տրուելուն, քանի որ այդ պատասխանին մէջ նախարարները մաս էին կրնար ունենալ. ասով հանգեցնելով անոր բովանդակութեան, պարունակութեան կատարելապէս համաձայն պէտք է եղած ըլլային:

Ժողովին առջև երկու տարբեր գիրեր կային, մին՝ Յազկերտին հրովարտակը, իսկ միւսը Միհրնեսիին նամակը: Յազկերտի կողմէն Հայոց ուղղուած հրովարտակին պատճէնը Փարպեցիին ունի, եղիշէին ունեցածէն տարբեր: Իսկ Միհրնեսիին յորդորական նամակը ամբողջութեամբ դրուած է եղիշէին մէջ: Ժողովին առջև կարգացուցան երկու գրութիւններն ալ, թագաւորական հրովարտակը և Միհրնեսիին ջատագովական կամ յորդորական նամակը: Թագաւորական հրովարտակին տրուած պատասխանին պատճէնը ունինք Փարպեցիին: Հայերը հրովարտակը բացէ ի բաց կը մերժեն, արի, քաջ և համարձակ կերպով: Հայերը, Յազկերտին հրովարտակին պատասխանելով, կ'ընդունին թէ հպատակութիւնը իրենց պարտքն է, ո՛չ թէ վախի կամ երկիւղի համար, այլ իրենց կրօնքին պատուէրը և հրամանը ըլլալուն համար, Պարսիկներու կողմէն Քրիստոնէութեան «ընդունայնութիւն» և «բարբանջմունք» նկատուած ըլլալը Հայերը կը մերժեն «ոչ միայն ըստ երկիւղի մարդկան», այլ «ըստ

օրինի չար ծառայից ծառայել»: Հայերը «ի հրամանէ օրինաց» իրենց Քրիստոնէական կրօնքի պարտականութիւնը կը նկատեն կամքով և յօժարութեամբ ծառայել. «ծառայել ոչ միայն կարասւոյ ծախիւք, այլ և զարիւն անձանց մերոց և որդւոց ի վերայ ձեր գնել»: Միայն թէ կ'աւելցնեն և կ'ըսեն թէ՝ իրենց հոգիին և կրօնական խնդրոց գործոց մասին թագաւորը պէտք է որ խառնուի. այդ մասին ո՛չ թագաւորին հոգածութեան և ո՛չ ալ անոր միջամտութեան պէտքը կը տեսնեն:

Կը շարունակեն և կ'ըսեն՝ թէ Պարսից կրօնքը սուտ և ծիծաղելի է, իսկ իրենց կրօնքը աստուածասէր և ճշմարիտ է, և այդ մասին բաւական ծանր բացատրութիւններ կը գործածեն: Հայերը, Պարսից կրօնքին մասին գրուած գիրը բանալ և կամ տեսնել անգամ չեն ուզած, ոչ ալ իրենց կրօնքին բացատրութիւնը «գրել և տալ բերել, ի դէպ և պատշաճ» չեն նկատեր, և իրենց պատասխանը վերջացնելով կ'ըսեն. «Տարբեր ոչ ծառայեմք, արեգական և լուսնի, հողմոց և կրակի պաշտօն ոչ մատուցանեմք (Փար. 46): Այսպէս եղած էր Յազկերտ արքային հրովարտակին պատասխանը, Արտաշատի ժողովին մասնակցող եկեղեցականներու և աշխարհականներու համամտութեամբ և համախոհութեամբ որոշուած:

Բայց եղիշէին մէջ ուրիշ աւելի երկար գրուածք մը կայ, որուն մէջ Մագդէզական կրօնքին հերքումը և Քրիստոնէական կրօնքին ջատագովութիւնը մանրամասնութեամբ առաջ կը բերուի: Կ'երեւի թէ եկեղեցականները նախապէս համաձայնած էին նախարարներուն հետ կրօնական և վարդապետական բացատրութեանց մէջ չը մտնելու, բայց վերջը առանձինն խորհրդակցելով, որոշած են թէ պէտք է անպատասխանի թողուլ Միհրնեսիին նամակը, խորհելով թէ լուծութիւնը կրնայ պարտութիւն նկատուիլ: Այդ նամակը կը սկսի ողջունի ձևով մը, որով Հայերը ցոյց կուտան թէ իրենց պարտքն է «Աստուածատուր թէ իրենց պարտքն է «Աստուածատուր թագաւորին կենաց համար, որպէսզի ան երկար ժամանակ խաղաղութեամբ իր տիեզերական իշխանութիւնը վարէ, թագաւորը՝ խաղաղութեամբ և իր հպատակները՝ առողջութեամբ

և աստուածապաշտութեամբ իրենց կեանքը անցընեն։ Հայոց պատասխանագրին սկիզբը յիշատակուած կը գտնենք այն իրողութիւնը թէ, Որմիզդի թագաւորութեան ատեն, Դ. դարուն սկիզբը, Պարսիկ նշանաւոր և անուանի մող մը Քրիստոնէութիւնը ընդունած ըլլալով՝ Զրադաշտական կրօնքին բոլոր կէտերը մի առ մի հերքած էր, և Պարսիկները, խօսքով չկարենալով անոր յաղթել, «բանիւ զգէմ նորա ունել», քարկոծելով սպաննած են զայն։ Սակայն անունը յիշուած չըլլալուն՝ չենք գիտեր թէ ո՞վ էր ան (*):

Նամակին մէջ դեւերու և հրեշտակներու մասին ևս կը խօսուի։ «Դեւերուն չար ըսիր, սակայն բարի դեւեր ալ կան. զորս դուք և մենք հրեշտակ կը կոչենք. եթէ ուզեն՝ դեւերն ալ բարի կ'ըլլան և եթէ ուզեն՝ հրեշտակներն ալ չար։ Այս բաները արդէն մարդոց մէջ ալ կ'երևին. և աւելին՝ հօր մը զաւակներուն մէջ որդի մը կ'ըլլայ որ իր հօրը կը հնազանդի և կը հպատակի, իսկ կայ որ սատանայէն աւելի չար կ'ըլլայ։ Փխպէս ալ, մարգն ալ, առանձինն գիտելով՝ երկուքի բաժնուած կ'երևի, երբեմն չար, իսկ երբեմն ալ բարի։ իսկ ինչ որ բարի է, կը տեսնես որ կը չարանայ, ահա զէպք մը տեղի կ'ունենայ ու ինքը նորէն բարութեան կը դառնայ, սակայն բնութիւնը մէկ է»։

Նամակին մէջ Քրիստոնէական կրօնքը և անոր վարդապետութիւնը և տնօրինական խորհուրդները մի առ մի կը բացատրուին։ Աստուծոյ նախախնամական հոգածութիւնը այսպէս կը բացատրուի հոն. «Իսկ զալով մեզի, մենք այսպէս զԱստուած կը ճանչնանք և անոր կը հաւատանք առանց տարակուսանքի։ Եւ Ան որ աշխարհը ստեղծեց, նորէն եկաւ և ծնաւ Ս. Կոյս Մարիամէն, ինչպէս որ յառաջագոյն մարգարէներէն նկատողութեան առնուած էր, առանց ոեւէ մարմնաւոր պատճառի»։

Նամակին մէջ հրաշքները, Տիրոջ մատնութիւնը, դատապարտութիւնը, խաչելութիւնը, մահը, թաղումը, Յարութիւնը, 12

առաքեալներուն և 500 աշակերտաց երեւումը, Համբարձումը, երկրորդ զալուստը, վերջին դատաստանը մի առ մի կը բացատրուին, և Քրիստոնէական կրօնքին ու դաւանութեան մի և անբաժանելի մաս ըլլալը կը յայտնեն։ Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի են նամակին վերջաւորութիւնը և եզրակացութիւնը։

«Տի՛ օն անդր թողէք ձեր յիմարութեան բարբառնջանքները։ Աշխարհի մը երկու տէրեր կամ վեհապետներ չեն ըլլար, և ոչ ալ մէկ արարածին երկու աստուածներ»։

Իրենց հաւատքին վրայ ամուր մնալու կամքը ցոյց կուտան և կ'ըսեն. «Մեզի այս հաւատքէն ո՛չ ոք կրնայ խախտել. ո՛չ հրեշտակները և ո՛չ ալ մարդիկ, ո՛չ սուրը, ո՛չ կրակը, ո՛չ ջուրը, և ո՛չ ալ ամէն տեսակ դառն հարուածներ։ Մեր ինչքերն ու ստացուածքները քու ձեռքդ են, իսկ մեր մարմինները քու առջեւդ են, ինչ որ կ'ուզես՝ կրնաս ընել։ Եթէ մեզ այս հաւատքով թողուս՝ ո՛չ երկրի վրայ ուրիշ տէր կը փոխանակենք քու տեղդ, և ո՛չ ալ երկինքի մէջ ուրիշ Աստուած կը փոխանակենք Յիսուս Քրիստոսի տեղ, որմէ զատ ուրիշ Աստուած չկայ։ Բայց եթէ, այս մեծ վկայութիւնէն յետոյ, ուրիշ բան մը հարցնես, պատրաստ ենք, մեր բոլոր մարմինները քու ձեռքիդ մէջ են, շուտով ըրէ՛ ինչ որ կ'ուզես։ Քեզմէ՛ տանջանք, մեզմէ՛ յանձնառութիւն, քու սուրգ և մեր պարանոցները։ Մեր նախնիքներէն աւելի քաջ չենք, որ այս վկայութեան վրայ զոհեցին իրենց ինչքերը, ստացուածքները և մարմինները։ Եւ եթէ նոյն իսկ անմահներ ալ ըլլայինք, մեզի համար կարելի կ'ըլլար մեռնիլ Քրիստոսի սիրոյն համար։ Կ'արժէր, որովհետեւ, Ան անմահ էր և զմեզ ա՛յնչափ սիրեց որ, նոյնիսկ՝ մահը յանձն առաւ, որպէսզի՝ մենք Անոր մահովը յաւիտենական մահէն փրկուինք և ազատուինք։ Եւ եթէ Ան, մեզի համար իր անմահութիւնը չխնայեց, մենք որ, ուզելով մահկանացու եղանք, յօժարութեամբ մեռնինք Անոր սիրոյն համար, որպէսզի՝ Ան, յօժարութեամբ յանձն առնէ մեզի իր անմահութեան մէջ, ուստի՝ մեռնինք իրրեւ մահկանացուներ, որպէսզի՝ մեր մահը իրրեւ անմահներու մահ ընդունի։ Ուրեմն, այս ամենէն վերջ, ա՛լ մեզի ուրիշ բան մի

(*) Սասանեանց Հարստութեան մէջ, Յագեբտ Բ.էն առաջ, Որմիզդ անունով երկու թագաւորներ կային. մին՝ Որմիզդ Ա. որ մէկ տարի միայն թագաւորեց (271), իսկ Որմիզդ Բ. որ Շապուհ Բ.ի հայրն էր, որ թագաւորեց 301-310, ինչորէ է գիտնալ՝ թէ եղած ակնարկութիւնը որո՞ւ մասին է. կարելի եղած չէ հզղել զայդ։

հարցներ. որովհետև՝ մեր հաւատքին ուխտը մարդու հետ է, որ մանուկի մը պէս խաբուինք, այլ՝ անլուծելի կերպով Աստուծոյ հետ է, ուրկէ՝ հնար է խախտիլ և հեռանալ, ո՛չ՝ հիմա և ո՛չ ալ յետոյ, ո՛չ յաւիտեան և ո՛չ ալ յաւիտեանս յաւիտենից»:

Ինչ որ ալ եղած ըլլան նամակներով և պաշտօնական յայտարարութիւններով տրուած պատասխանները, ըլլա՛յ Յազկերտ թագաւորին, ըլլա՛յ Միհրներսէի և պաշտօնական անձանց, Արտաշատի ժողովին հիմնական որոշումը եղաւ հաստատուն և անյաղթ մնալ իրենց հաւատքին և կրօնքին մէջ՝ «կենօք եւ մահու ի նմին կալ հաստատուն», ամէն կերպով քրիստոնէութիւնը պաշտպանելու նոյնիսկ արեան զինով: Արտաշատի ժողովին գումարումը տեղի ունեցաւ 449—450:

Արտաշատի ժողովին մէջ խմբագրուած պատճեններուն գալով, երկու հատ են, մին՝ Փարպեցիներ և միւսն ալ եղիշէինը: Ոմանք կը կարծեն և կը պնդեն թէ՝ Պարսից գէնին հերքման համար երկու գրութիւններ պատրաստուեցան: Ոմանք՝ երկուքը, ոմանք եղիշէինը կեղծ, շինծու եւ արուեստական իսկ Փարպեցիներ իրական պատճէն կը նկատեն: Ոմանք կ'ենթադրեն թէ, Արտաշատի ժողովին մէջ խմբագրուած նամակ—պատասխանը նոյն ժողովին մասնակցողներէն՝ Բագրեւանդի Եզնիկ Եպիսկոպոսը խմբագրած է, իբրեւ հմուտ անձ մը Պարսկերէնի և Պարսից դենին, սակայն և այնպէս այդ մասին մեզի վճռական և մեկին փաստեր կը պակսին:

Բագրեւանդը այժմեան Ալաշկերտ ու Նահիյէ վիճակները կը պարփակէր. Եզնիկ Եպիսկոպոս աշակերտ ու գործակից էր Մեծն Սահակին և Ս. Մեսրոպին Ս. Գրոց թարգմանութեան ժամանակ: Եզնիկ Եպիսկոպոս հմուտ էր Յունարէն, Ասորերէն և Պարսկերէն լեզուներու: Հեղինակ կը ներկայանայ Եղծ Աղանդոց գրքին որ չորս գիրքերէ կը բաղկանայ:

Ա. Եղծ Աղանդոց Հեքանոսացն. — Բ. Եղծ Քեւիկ Պարսից. — Գ. Եղծ Կրօնից Յունաց Խմաստացն. — Դ. Եղծ Աղանդոցն Մարկիոնի: Եղծ Աղանդոցին կցուած է նաեւ իր Խրատքը:

ՊԱՐԳԵԻ ՎՐԴ. ՎՐԹԱՆԷՍԵԱՆ

(Շարունակելի՛ 5)

ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ

ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ

ԵՐԵՔ ՍԻՒՆԵՐԸ

(Շար. Սիոն, Մայիս 1950, էջ 155)

Երբ մարդ փորձէ երթալ խորը որեւէ խնդրի, նոյն իսկ ամենէն պարզ երեւոյթով, կը բախի հակասութեան: Տպաւորապաշտները կատարեալ իրաւունքն ունին առնուելու մանաւանդ գրութեանական ոգիէն բայց dogmatistes-ներն ալ իրաւունք ունին հետապնդելու իրենց ջանքը համաձայն իրենց մտերիմ բնոյթին:

Տպաւորապաշտները կ'ուզեն խորտակել աւանդութիւնը. կը պայքարին դրութեանական ոգիին դէմ, յայտարարուած հակառակորդներն են դեռ ամէն փորձի որ պիտի ուղղէր քննադատութիւնը դէպի գիտութիւն, ամէն փորձի՝ դարձնելու քննադատութիւնը գիտական:

Բայց, պիտի առարկեն, ո՞վ կը խօսի քննադատութիւնը գիտութեան բարձրածնելու մասին: Պրիւնըթիւնն իսկ պիտի չսնուցանէր նման յաւակնութիւն մը, ան որ երբե՛ք չմոռնար պահանջելու քննադատէն ունենալ ճաշակ, իմաստասիրական ծանօթութիւններ, վերջապէս՝ արուեստ: Կոխը զոր Տպաւորապաշտները կը տանին գիտական ձգտումին դէմ պարզ զարտուղում մը չէ՞, յատուկ՝ պատրանաւոր յաղթանակ մը տանելու գետնի մը վրայ ուր իրենց հակառակորդները չեն խորհիր բնաւ կոռուիլ:

Ո՛չ: Տպաւորապաշտները կ'արդարանան, իրենց տեսակէտով, հակառակելու քննադատութեան տիրացումին գիտական ոգիին, լեզուին և մեթոտներուն: Որովհետեւ այս տիրացումը եղելութիւն մըն է ամենէն տեսանելիներէն և ամենէն կարեւորներէն անոնց մէջ որոնց զրական քննադատութիւնը ծառայած է թատր XIXրդ դարու երկրորդ կիսուն:

Արդարեւ, գիտութեան գլխաւոր յատկանիշն է դուրս հանել՝ իր գիտողութեան